

Őstörténetünk perspektívái

SZABÉDI LÁSZLÓ: A MAGYAR NYELV ŐSTÖRTÉNETE

Emlékét s nevét tisztelet övezi mindenütt, ahol a magyar kultúra értékeit számon tartják. Költői és irodalomtörténeti alkotásai kijelölték számára a helyet a Parnassuson. Mindez méltató szép szavakra készítené posztumusz könyve bírálóját, akinek először is a vállalkozás emberfeletti voltára kell felhívnia a figyelmet: az indo-uráli problémát nyelvészek hada próbálta dűlőre vinni, e kutatások egymásra épültek — ahogy ez a tudományban szokásos, és az utóbbi évtizedekben már a talány megfejtésének legvalószínűbb útjai is megmutatkoztak. Szabédi gyökeresen szakít az eddigi tételekkel, és egy teljesen új magyarázó elvet próbál következetesen érvényesíteni könyvében.

A teljesítmény iránti elismerés, a hírnév és a kegyelet nem lehet azonban egyedüli értékmérő őstörténeti elvének megmérésében. A mércét a nyelvészeti kutatás nemzetközileg érvényes normái adják. Már most megmondjuk: e mérlegelés eredménye sajnos a vállalkozás sikertelenségét mutatja. A negatív egyenleget azonban nem elmarasztalásnak kell értelmeznünk, hiszen Szabédi irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségét e mű hibái éppúgy nem módosítják, amiképpen a könyv erényei sem.

Napjaink egyik közhelye, hogy a tudományok fejlődése egyre sebesebb iramot diktál, egyes természettudományos ágazatokban például az ismeretanyag hat-hét évenkénti kicserélődésével számolnak. Hasonló tendenciák — ha nem is ilyen mértékben — a társadalomtudományokban is megfigyelhetők, egy évtized itt is elegendő egy-egy mű elavulásához. Azért utalunk erre, mert Szabédi könyve két évtizedes érlelés után 1958-ban készült, s az író halála után tizenöt évig hevert kéziratban, míg változatlan formában közre nem adták. E tény önmagában meg is határozza a könyv sorsát. A *nonum prematur in annum* elve nem érvényesíthető többé a mi korunkban, ahol még az egy évtizede korszerű mű is ki van téve a részleges vagy teljes elavulás veszélyének. Még inkább az olyan alkotás, amely már készültekor sem tudta hasznosítani korának szakirodalmát a maga teljességében.

Szabédi László könyvére térve, most már először is azt kell megállapítanunk, hogy a szerző felkészültsége imponálóan széles körű, ismeretei mélyek, érvelése logikus és magával ragadó, hatalmas anyagot mozgat és rendszerez. Ez az óriási tényanyag mégis valahogyan túlságosan spekulatív — bár kétségtelenül invenciózus — módon van tálalva. Ez elsősorban úgy jellemezhető, hogy adatait addig gyúrja, alakítja, míg belőlük az elmélete számára kedvező eredményt ki nem kényszeríti. Bármennyire tiszteletre méltó is bátor elszántsága tételének következetes érvényesítésére, nem hallgathatjuk el, hogy az általa tudatosan kialakított módszer nem előrelépést jelez az etimológiai kutatásban, hanem a hagyománnyal való teljes szakítást, ami azonban nem meggyőző, és zsákutcába vezet. Ez persze azzal is együtt jár, hogy a kérdés nagyon szerteágazó nemzetközi irodalma feldolgozatlan maradt.

A finnugor—indogermán nyelvrokonság kérdésében elhangzott óvatoskodó és

bizonytalan kijelentéseket Szabédi türelmetlenül bírálja. Ő bizonyosra veszi a két nyelvcsalád ősi rokonságát. Elmélete újdonságát nem is ez a gondolat adja, hanem az, hogy ő ezt a rokoni kapcsolatot nem egy hipotetikus indo-uráli alapnyelv kettéválásából vezeti le (mint korábban mások): Szabédi szerint a finnugor alapnyelv az indogermán alapnyelvnél ugyanolyan egyenes folytatása, mint a germán, a román vagy a szláv nyelvek csoportja. Még inkább mehökkentő az erre a feltevésre épített másik hipotézis, amely szerint a finnugor nyelvek az úgynevezett őslatin (vagy: italióta-finnugor) származékai. Szabédi úgy vélekedik, hogy az őslatin egység az i. e. 18. században szűnt meg, az italióták ekkor költöztek az Alperek és a Fekete-tenger közötti régi lakóhelyeikről a Pó síkságára, míg a Kelet-Európában visszamaradt őslatinok egyik nyelvjárása az ezt követő másfél ezer év alatt átalakult finnugor alapnyelvvé. A finnugor alapnyelv ezek szerint tehát jóval később élte volna virágkorát, mint ahogyan eddig gondoltuk és gondoljuk (a mi felfogásunk szerint a finnugor alapnyelv egysége az i. e. III. évezredben megszakadt, de ezt még megelőzte az úgynevezett uráli kor, melynek végét az i. e. VI—IV. ezredre tesszük). Az új koncepció alapján a finnugor alapnyelv egyidejű lenne a klasszikus latinnal. E posztulátumnak sok-sok következménye van, amelyeket a szerző nem tudott nyugodtan végiggondolni és megoldani. Felborul például a magyar őstörténeti kronológia: az ugróság szétválását Szabédi kénytelen az i. e. 9. századra helyezni, s ez honfoglalás előtti török jövevényszavaink újraértelmezésére kényszeríti a szerzőt (egy részüket a törökben véli magyar jövevényszónak, másik részüket az „uráli-altaji” és indogermán ősrakosság keretében magyarázza), amely aligha találkozik a turkológusok és általában nyelvészeink és őstörténészeink egyetértésével. Homályban marad a finnugor népek kialakulásának nyelvileg és régészetiileg is jól megvilágított számos részlete (pl. a balti-finnség megjelenése a Baltikumban az i. e. évezredben). A Szabédi-féle őstörténeti körkép tehát sok szilárdnak vallott eddigi eredményt nyilvánít semmissé, és helyébe teszi a latin—magyar azonosság kétes tételét. E szerint a magyar nyelv közelebbi rokonságban állana az olasszal, románnal és a többi neolatin nyelvvel, mint ez utóbbiak a germán és szláv nyelvekkel.

Mindezzel persze távolról sem merítettük ki azt az ötlethalmazt, amit a könyv nyújt. Lépten-nyomon olyan megállapításokba ütközünk, amelyek merészségükkel, nemegyszer bizarr voltukkal keltenek feltűnést. Ezek célja az volna, hogy a szerző elméletét tételesen bizonyítsák. Ezért sorjáznak félezer oldalon százszámra magyar—latin szóegyeztetések, amelyekből Szabédi egy magyar—latin összehasonlító hangtant és alaktant akar fölépíteni. Csakhogy e szándék valóra váltása közben riasztó jelenségeket tapasztalunk. „Axiómákat” állít föl, amelyek igazságértéke vitatható, de emellett minduntalan elmosódik a határ a tények és feltevések között. A szerző nemegyszer kinyilvánít olyan dolgokat, amelyek nincsenek adatokkal alátámasztva és bizonyítva.

Egyik tétele szerint: „...minél nagyobb a lélekszáma és minél differenciáltabb a munkaszervezete egy társadalomnak, annál kiterjedtebb nyelvének alapszókincese”. Ebből Szabédi arra a következtetésre jut, hogy a magyar sokkal gazdagabban örzi a finnugor alapnyelv szókincsét, mint a kisebb lélekszámú finnugor nyelvek. Elméletileg nem védhető megállapítás, hogy a szókészlet terjedelme a beszélők lélekszámának is függvénye. Ám, ha ilyen összefüggés mégis lenne, akkor sem következne belőle, hogy a nagyobb lélekszámú nép jobban megőrzi szókincsének ősi elemeit. A teória is, az empiria is ellene vall. Collinder uráli etimológiai szótára 720 finn és 440 magyar szót tartalmaz: Szabédi tézise alapján — 14 millió magyarral és 4,5 millió finnel számolva — éppen fordított arányt várnánk.

A nyelvhasználatnak régi problémája, hogy a nyelvtani szerkezet vagy a szókészlet egyezéseinek van-e nagyobb szerepe a rokonság tanúsításában. Meillet és Pedersen szélsőséges nézeteivel ellentétben (előbbi a szerkezeti, utóbbi a szókészleti egyezéseknek adott nagyobb súlyt) ma komplexebb módon kezeljük ezt a kérdést, több tényező egybevágó vallomása eredményeként döntünk nyelvrokonsági viszonyokról. Szabédi viszont láthatólag arra hajlik, hogy a szókészleti egyezések szám-

szerű növelése célravezető, s ezért többszáz új magyar–latin szóegyeztetés felvonultatásával kívánja tisztázni a finnugor–indogermán rokonság ügyét. Múltányolható is e törekvés, azonban annyit máris jeleznünk kell, hogy a nyelvrokonításban a szóegyezések számának csak akkor van jelentősége, ha az etimológiák megbízhatók. Gondoljunk csak arra, hogy a svédben mindössze 300 indogermánra visszavezethető szót találunk, mégsem kétes e nyelv indogermán eredete.

A komparatvистa nyelvész mindenesetre aggódva szemléli a könyv lapjairól elének önzőnlő közvetlen latin–magyar egybevetéseket, amelyek mellett a szerző állásfoglalása szerint lehetséges volna bármely finnugor nyelv kétoldalú egybevetése a latinnal. E metodikai lazítás megengedné tehát, hogy az obi-ugor és a római mitológia két nevezetes alakját, a vogul *Numi Tórem* „Felsőleges Égatyja” és Alba Longa királyának *Numitor* nevét a rokoni kapcsolat szálával fűzzük egymáshoz, csak hogy az efféle elképzelésnek nehezen lehetne híveket toborozni, mert eddigi ismereteink megtagadását kívánna. S jobbára ezt követelné a Szabédi által javasolt etimológiák többsége is.

Szabédi látja, hogy elképzelései nincsenek összhangban a magyar etimológiai vizsgálatokkal, s ezért függetleníti magát tőlük. Így lehetséges, hogy a török eredetű *bilincs* és a bizonytalan eredetű *mancs* szavunkat közös előzményből a latin *manicula*-ból származtatja olyan hangváltozások sorozatának közbeiktatásával, amelyek sem a magyar, sem a latin nyelvtörténetből nem dokumentálhatók. Szabédit fantáziájának szabad és kontrollálatlan szárnyalása vezet olyan hangtörténeti fejlődésláncolatok feltevésére, amelyek már a magas trapézon dolgozó akrobaták szaltó mortáléira emlékeztetnek.

Egy elmélet bizonyítékainak zárt rendszert kell alkotniok, s a szerzőnek ezt a törekvését határozottan érezzük. Erre mutat a könyv szerkezete, tagolása, amely megfelelő keretet nyújthatna a nyelvi jelenségek rendszeres tárgyalására. De vajon miféle rend az, ahol a latin *t*-nek legalább tízféle megfelelése van feltüntetve, anélkül, hogy e szerteágazó fejlődés bizonyítva vagy feltételei közölve lennének?

A nyelvhasznítás szigorú szabályokkal dolgozó tudomány. Módszertana szerint a hangváltozások adott körülmények között „törvényszerűen” (azaz: fejlődési tendenciák formájában) érvényesülnek, és példák sorozatán figyelhetők meg. Az ismereteket könyvben helyezett más módszertani gyakorlat valósul meg: a latin és a magyar szó alaki különbözőségét a közjük beiktatott öt-hat rekonstruált forma hivatott áthidalni. Így lesz az *intervallum* őslatin **entervallom* előzményéből a finnugorban előbb **ntorwollu*, majd **ntorwolj*, azután **torwolj* és a magyarban előbb **torwoj*, utóbb **tarvaj*, ami már a mai *taraj* és *taré* közvetlen előde lenne. A módszer lényege: föltett alakokkal elől-hátul addig koptatni az „őslatin” formát, míg egy magyar szó elő nem állítható belőle. A jelentésbeli különbség alig számít. Szükség esetén a szóbelseji mássalhangzó is tetszés szerint változtatható, nem is szólva a magánhangzókról. Ekképp lehetséges, hogy a *vi-* kezdetű latin szónak a magyarban eléggé változatos megfeleléseit említi:

őslatin	latin	finnugor	magyar
*viconti	viginti	*wkószí	húsz
*vigila	vigilia	*wikje	ügy
*viglos	vigilis	*wikju	víg
*viduva	vidua	*witúwe	öz, özvegy
	viduum	*wutuwu	odú
*victat	victum	*jekhte	gyöz.

Nyelvész elfogultságnak minősíthető, ha arra hivatkozom, hogy Szabédi mellőzte a nyelvészet általánosan elfogadott eredményeit és módszereit. Az őstörténet azonban nemcsak nyelvészkedésből áll: ez olyan komplex tudomány, amelynek a nyelvészet az egyik komponense. Szabédi pedig csak ezzel a komponenssel törődik s nem számol a társtudományok eredményeivel, melyek közül leginkább a régészetiek fontosak, hiszen több ezer évre visszamenőleg megvilágítják a finnugor és sok indo-

germán nép történetét. Az a történeti tabló, amit művében fölvázol, a történeti tudományok tanításával sem fér össze, s annak bizonyul, ami: merő álom, merő illúzió.

Egy alapkérdésben mégis igaza van a szerzőnek: a finnugor és indogermán nyelvcsaládok kapcsolata valóban érdemes a további kutatásra, s ezt az utóbbi évek bőséges irodalma jól példázza. A kérdésnek többféle megközelítése lehetséges, újabban azonban a két nyelvcsalád ősrökonságának a gondolata háttérbe kezd szorulni. Mielőtt a dolog lényegére térnénk, el kell mondani, hogy különböző indogermán és finnugor nyelvek között különböző korokból származó átvételek vannak, melyeket hagyományos nyelvészeti módszerekkel jól el lehet különíteni a finnugor alapnyelv korában átvett jövevényszavaitól. Ezek a jövevény elemeken kívül azonban mutatkoznak olyan szóegyezések és szerkezeti hasonlóságok a két nyelvcsalád között, amelyek kölcsönzéssel nem magyarázhatók meg. Régebben ezeket vélték az ősi rokonság nyomainak. Újabban azonban más magyarázat kínálkozik, ami számomra azért meggyőző, mert választ ad egyben az uráli és az altaji nyelvcsalád, továbbá az uráli és jukagír, az uráli és paleo-szibériai nyelvek közötti egyezésekre, amelyek alkalmasak voltak az urál-altaji, uráli-jukagír stb. „ősi rokonság” fölvetésére is. Napjaink nyelvészeti kutatásai azonban meggyőznek arról, hogy a nyelvek közötti hasonló jelenségek a rokonságtól függetlenül, spontán módon is kialakulhatnak, mégpedig a huzamosabb időn át tartó földrajzi-területi egymásmellettség következtében. Az úgynevezett areális kapcsolatok alkalmasak napjainkban is nyelvi szövegségek létrehozására, amelyekben genetikailag különböző nyelvek vehetnek részt, és hasonulhatnak bizonyos nyelvi jellemzőikben egymáshoz. Még inkább számolhatunk a nyelvi egymáshoz idomulás lehetőségével a paleolitikumban, amikor Eurázsia nagy nyelvcsaládjai még nem alakultak ki, s a lakosság kisebb csoportokban élt egymással hol lazább, hol szorosabb kontaktusláncolatban. A nyelvcsaládok kialakulásával azonban az is velejárt, hogy az őskőkori nyelvi affinitások egyike-másika tovább élt a nyelvcsaládok leánynyelveiben is, örök problémát okozva késői korok kutatóinak.

A könyv mondanivalójával tehát nem értünk egyet, de a szerzőnek a finnugor—indogermán kapcsolatok tisztázására irányuló törekvését méltányolnunk kell. Szabédit közvetlen közléről érintette a magyar nyelv régi múltja, hiszen ez a nyelv költői munkásságának képlékeny eszköze és tárgya volt. Talán éppen ezt a képlékenységet kísérte meg átplántálni a nyelv tudományos analízisébe is, hogy monumentális emlékművet alkosson róla? Szándéka nemes, a megvalósítás nagyvonalúan koncepciózus, az olvasót elejétől a végéig lekötő érdekes, gyakran meglepő fejtegetéseivel. Sajnálatos tény viszont, hogy a jeles költő és tudós ezúttal a dzsungelben olyan nyílegyenes utat vágott, amely eredetünk színtere helyett egy megálmodott kies tisztásra vezet. A Kriterion kiadó mindenestre helyesen cselekedett, hogy a hagyatékból közzétette e művet, és alkalmat adott megismerésére, a szélesebb nyilvánosság előtti megvitatására.* (*Kriterion*, 1974.)

HAJDÚ PÉTER

* A kérdés iránt érdeklődő olvasó figyelmét felhívjuk A. J. Joki *Uralier und Indogermanen* című könyvére (Helsinki, 1974), amely a szóban forgó problematikáról és annak történetéről korszerű és rendszeres áttekintést ad. — H. P.